

1918-1920-ci illər: Işıqlı dağının və Həkəri çayının qovuşuğunda

Və ya Bağirovun Balayevə verdiyi tapşırığın açması

...XIX əsrin əvvəllərində Qarabağın dağlıq hissəsindən Şirvan bölgəsinə 8000 hay ailəsi köçürülmüşdür ("Qarabağ erməni dini məktəblərinin tarixi (1838-1913)", Tiflis şəhəri, 1914-cü il, səh.104).

... XII-XIII əsrlərdə Şuşa qalasının şərq hissəsində erməni qəbiristanlığı olmuş və XIX əsrdə ora yenidən dəfnə dilmə sahəsinə çevrilmişdir. ("Şuşa ərazisində qədim erməni yaşayış məskənlərinin arxeoloji tədqiqatları" məqaləsi, "Şuşa fenomeni (tarixi-siyasi tədqiqatlar)" kitabından, İrəvan şəhəri, 2013-cü il).

Zəngəzur qəzasının hay kilsə və daşnak quldurlarının yuva qurduqları Qafan-Gorus nahiyələri ilə həmsərhədə yerləşən Qarabağın dağlıq hissəsinin (Kəlbəcər, Laçın, Qubadlı, Zəngilan, Xocavənd, Cəbrayıl...) yaşayış məntəqələri təbii-coğrafi şəraitinə əsasən, yaxınlıqda yerləşdirilmiş düşmən dəstələrinin hücumlarına 1828-1830-cu illərdən sonra ara-sıra məruz qalsalar da, XIX əsrin sonları, XX əsrin əvvəllərində bu qırğınlar kütləvi hal almışdır. Bu baxımdan Işıqlı dağının (Qarabağ vulkanik yaylasında 3552 metrlik yüksəklik) ətəklərində və Həkəri çayı hövzəsindəki kəndlərin qanlı hədəfə çevrilməsi təsadüfi olmamışdır.

1905-1918-ci illər ərzində Laçın-Qubadlı nahiyələrinin dinc sakinlərinə qarşı amansız, fasiləsiz basqınlar daha çox Gorus nahiyəsinin Xinzirək, Gorunzir, Diğ, eləcə də Ərəvüz kəndləri, Qarakisə nahiyəsinin Köşbək və Axtı kəndləri tərəfdən Laçın nahiyəsinin Məzmək kəndləri arasındakı sərhəddəki (2 km məsafədə) örüş-əkin yerlərindən ("Gordahat" örüş yerindən və "Şora kahası"ndan) və Həkəri çayı hövzəsindəki Pikeniz, Şəlvə dərəsi, Minkənd... mahallarını əhatə edən istiqamətlərdən olmuşdur.

1918-1920-ci illərdə də bu faciələr bir daha təkrarlananda, el igidlərindən və fədailərindən biri də Laçın nahiyəsinin hər tərəfdən dağlarla, qayalarla ("Qaranlıq dərə", "Kollu dərə", "Kaftar dərəsi"...) əhatələnmiş Məzmək kəndindən (o vaxt bu kənddə 35-40 ev olub) Xanlar bəy Bala bəy oğlunun (1878-1918) yaratdığı yerli özünümüdfə dəstələri olub. Bu dəstəyə ətraf kəndlərin də igid oğulları qoşulmuşdu. Xanlar bəy in ulu babaları Osmanlı Türkiyəsinin Təkətkürmə tayfasından olan Bəylərbəylər dngəsindən idi, XVII əsrin sonunda Azərbaycana köç etmişdilər.

Düşməne qarşı silaha sarılan el döyüşçüləri sırasında Güləbird, Maqsudlu, Qubadlı nahiyəsinin Əliyanlı, Bayramuşağı, Rəfi (bu kənddən Oruc Məhəmməd tayfası, Salah Məhəmmədhəsən oğlu (1859-1919) xüsusilə fərqlənib) kəndlərinin döyüşçülərini də göstərmək olar.

Xanlar bəy Qarabağ bölgəsinin xalq qəhrəmanı Sultan bəy Əlipaşa bəy oğlu ilə əmiuşağı idi. Onun silahdaşları sırasında qardaşları Bəylər bəy, Təhməz bəy və Teymur bəy də sərrast atıcılığı ilə fərqləniblər. Silahlı hay-daşnak quldurlarının gözlənilməz hücumları Gorus nahiyəsinin Xinzirək kəndi istiqamətində

edildiyindən, el qəhrəmanlarının səngər yerləri (qayalıqlar arasında yerləşən "Xanların darı", "Bəylərin səngəri") kəndin üstündə, 500 metr aralı, Ciciimli kəndinə tərəf, "Şor kahası" ilə üz-büz, düşmən yolunu hədəfə almaqla qurulmuşdu və 1990-cı illərdə qalmaqda idi. Bundan başqa qanlı savaqların gətirdiyi səngər yerlərindən biri də Güləbird kəndinin üstündəki dağ yamacının quzeyindəki kollu-koslu "Pələngli yer" idi.

Bu səngərlərlə qarşıda duran (300-400 m məsafədə) "Gordahat yeri"ndən, əkin-biçin yerləri olan "Işıqlı bulağı" və "Aslanın dəfi" tərəfdən edilən hücumlara da layiqincə cavab veriblər. Quldur basqınlarının bu səngərlərdə qarşısının alınması nəticəsində qonşu (2-5 km-lik məsafədə olan) Orta Oba, Novruzalılar, Aşağı Abbasqışlağı kəndlərinin mühafizəsi təmin edilirdi. Amma 1950-ci illər

dlərindən ziyarətə gəlirdilər.

Məzmək kəndinə yaxın olan, haylar yuva salan Gorus nahiyəsinin Diğ, Ərəvüz və Xinzirək kəndlərinin arası yaxın olduğundan (2-3 km) və Ciciimli kəndinin qarşısındakı açıq, düzəngah və hamar sahədə yerləşən "Daş bulaq" yaylağına da elat dövründə quldurlar hücum edirdilər.

1920-ci illərdən sonra o ərəzilərə yaxın yerlərdə Diğ və Ərəvüz kəndinin hayları 10 hektaradək sahədə alma bağı salaraq "Dəyirman arxı"nın suyundan istifadə edirdilər.

1915-1920-ci illərdə Zəngəzur qəzasında A.Ozanyanın, Q.Nijdenin quldur dəstələrinin cəmləşdiyi Gorus nahiyəsindən Qubadlı-Laçın i kəndlərinə edilən hücumlarının qarşısının alınmasında Sultan bəy Əlipaşa bəy oğlunun rəhbərliyi ilə milli müdfə-müqavimət dəstələrinin də rolu böyük olub. Bu qüvvələrin

də bu kəndlərin boşaldılması prosesi başlanıb. 1957-ci ildə Məzmək kəndi Abbasqışlağına (10 km şərqə tərəf) köçürüldü, 1960-cı illərdə isə Orta Oba, Novruzlular və Abbasqışlağı kəndlərinin əhalisi isə bütünlüklə Güləbird kəndində məskunlaşmışlar.

Xanlar bəy 1915-1916-cı illərdə Laçın nahiyəsinin obalarından Gorus yaxınlığındakı "Qanlıca" və "Üçtəpə yaylağı"na gedən elatların təhlükəsizliyinin qorunmasında da dəstəsi ilə birlikdə səylərini əsirgəməyib. Hay quldurlarına qarşı döyüşən bu el qəhrəmanları haqqında Zəngəzur qəzasında aşığılar tərəfindən dastanlar qoşulmuş, şəninə mah-nılar, qoşmalar oxunmuşdur. Bu şerlərdən bir neçəsi Xanlar bəy qardaşı övladı Rəna Bəylər qızının (1909-1991) yaddaşında qalırdı. Rəna xanım Kirs dağının ətəyindəki Alican kənd sakinini Məhər Əmiral oğlu ilə ailə həyatı qurmuşdu. Bu kənddən olan Şükür, Rəsul da daşnaklara qarşı müqavimət dəstələrinin üzvlərindən olublar.

Düşməne qarşı döyüşlərdə bu dəstənin üzvü kimi Bəylər bəy də (1844-1924) şücaəti böyük olub.

Bu nahiyədə xüsusi qorunan yerlərdən biri də Məzmək kəndinin cənubunda (Ciciimli kəndi istiqamətində) yerləşən qoşa gümbəzli (hündürlüyü 12-15 metrə çatan) və qoşa qəbirli "Məlik Əjdər" ziyarətگاهی olub. Ora, eləcə də qonşu Güləbir, Qazıdərəsi, Ciciimli kən-

qərgahı Sultan bəy çay evində və Alxaslı kəndində yerləşirdi, Seyidlər kəndindən Seyid Həmid qərgah rəisi idi. 5-ci Qafqaz İslam Ordusunun komandanı Nuru paşa 1918-ci ilin yayında bu evdə olmuşdur.

"Şəlvə dərəsi" obalarının (Daşlı, Şəlvə, Hətəmlər, Kaha, Dambulaq, İmanlar, Hacixanlı, Qovşuq, Budaqdərə, Vəlibəyli, Narışlar və Muncuqlu kəndləri) birləşmiş qüvvələrinin tərkibində Hüseyn Qələndər oğlunun (1835-1919), Kerim Qələndər oğlunun (1857-1937), Ağanus obaları"ndan ("Ağa Yunus" - Miğidərə, Ağanus, Unnanovu... kəndləri) Cəfər yüzbaşının, "Minkənd obaları"ndan Hacı Vəli Hüseyn oğlunun könüllüləri düşməne sinə gərmiş və müqavimət göstərmişlər.

Bu dövrdə ən ağır döyüşlərdən biri Keçəl dağ istiqamətində (Minkənd-Əhmədli kəndləri yaxınlığında, açıq səngər yerləridir) olub və düşmən 919-cu ilin sonlarında Gorus yuvasınadək geri oturdulub. Bundan sonra hay-bolşevik Rusiyasının köməkliyi ilə haylara qarşı hücumlar dayandırılıb, elə bu münasibətlə Sultan bəy qardaşı Xosrov bəyə xəbər çatdırıb: "Pambıq bəylərinə de ki, bizə kömək etsinlər, erməniləri vurub Gorusdan da çıxaraq."

Hay daşnak quldurlarına yönəlik hərbi əməliyyatların uğurla aparılmasında yerli kəşfiyyat xidmətindən bacarıqla istifadə edilib. Hay quldurlarının Diğ kən-

di yaxınlığında qurduqları səngərlərə kəşfiyyata gedən dəstələr həm "dil" gətirə bilirdilər, həm də silah-sursat. Sultan bəy düşmənin qarət mirasının və əsir qadın-qızlarının gətirilməsini döyüşçülərinə qadağan etmişdi və həmişə deyirdi: "Haram şeyləri evinizə gətirməyin, bunu Allah da götürməz!"

Sultan bəy özü də döyüşlərdə iştirak edirdi, beşatılanı ilə, ayağına da çarığ geyərdi, hirsələnəndə beşatılanı ayağının üstünə qoyardı.

Hay kilsə daşnaklarına-quldurlarına qarşı müqavimət hərəkatında el birliyinin təmin olunmasına döyüşçü dəstələrinin silah-sursat və ərzaqla təchizatı bariz nümunə idi. Nahiyənin Seyidlər kəndindən olan Seyid İbrahim 20 baş mal, 12 at yükü un, 15 camı düyəsi, 300 kq bal göndərmişdi ki, həm də düyələrin günündən dəstələrə çarığ tiksinlər.

Bu kəndin aşıqqalları ilə (Seyid Məhəmməd Ağa və Seyid Əkbər Mir Əziz oğulları...) həmişə məsləhət edən Sultan bəy ana tərəfdən onlarla qohum idi. Belə ki, Paşa bəy in həyat yoldaşının biri Seyidlərin bibisi olub.

Seyid Məhəmməd Ağa özü də düşməne qarşı döyüşlərin fəal iştirakçısı idi, Qorçu, Oğuldərə, Zağaltı, Lolabağırılı... kəndlərinin könüllülərinə başçılıq edirdi. Elə bu fəaliyyətinə görə, 1948-1949-cu illərdə bu mahalda həm də igid qaçaqlar dəstəsinə başçılıq edib. O, "Qorçu dərəsi" ərazisində "Cəhənnəm dərəsi" deyilən yerdə (Dəlidağın ətəyində, Oğuldərə kəndinin 2-3 km-də, qışı sərt keçdiyi üçün belə adlanıb, əslində güllü-çiçəkli, alp çəmənliklərindən ibarət bir yer idi) məskunlaşmışdı, 5-6 doğmaları ilə.

1918-1920-ci illərdə cəbhənin Işıqlı dağı - Həkəri çayı xətti boyunca hay kilsə və daşnak quldurlarına qarşı igidliklə mübarizə apardıqları üçün bu el qəhrəmanlarının əksəriyyəti 1937-1938-ci illərdə uzaq Sibir çöllərinə və Qazaxistana sürgün edilmiş və ya Şuşa şəhərində həbsxanada güllələnmişlər (Kerim Qələndər oğlu, Qələndər Şükür oğlu, Hacı Saleh, Hacı Vəli Hüseyn oğlu...).

Laçın nahiyəsinin Həkəri çayı hövzəsinin şərq hissələrində yerləşən kəndlərə (Alican, Əyərək, Köhnəkənd, İrcan, Dəhan...) isə Qarabağın dağlıq hissəsində - Şuşa qəzasının Qaladərəsi, Domu, Xocaberd, Tağ, Tuğ (sonralar Xocavənd nahiyəsinə aid edilən) kəndlərində yuva qurmuş silahlı daşnak ünsürləri basqınlar etmişlər. Hay kilsə və daşnak quldurlarına qarşı döyüşən Laçın-Qubadlı nahiyəsinin el döyüşçülərinə qarşı siyasi-hüquqi təzyiqlərin gücləndiyi 1930-cu illərdə Xanlar bəy qardaşı Bəylər bəy in, onun adını daşıyan oğlu Xanlar Balayev (1917-1982) bərəsində tədbir görülməsi üçün Moskva şəhərinə teleqram vurulur, təbii ki, hayların diktəsi ilə. Buna səbəb isə o göstərilib ki, guya Qəza Hərbi-Siyasi İdarəsinin işçisi kimi X.Balayev qaçaqlara qarşı barışdırıcı mövqə tutub. Hətta qaçaqları məşin arxasına bağlayıb Laçın qəsəbəsi boyunca gəzdiren Qaladərəsi kəndindən olan Zaxar İşxanyana tapançadan atəş açıb. A.Mikoyanın xüsusi tapşırığına əsasən qəzaya gələn M.C.Bağirov hər iki tərəfin iştirakı ilə məsələni müzakirə etdikdən sonra amirənə səsle ucadan bildirir: "Balayev, işində möhkəm ol, hökumətə güllə atmaq olmaz...".

Heyf ki, sətiraltı deyilən mənanın açılmasına illərlə vaxt tələb olunmuşdur -Azərbaycan dövlətinin varlığı və övladlarının canı bahasına...

Qeyd: Yazının hazırlanmasında Laçın rayonunun Daşlı kənd sakinini Hüseyn Abdulləli oğlu Hüseynovun (1942) və Məzmək kənd sakinini Qara Xanlar oğlu Bəylərovun (1949) məlumatlarından istifadə edilmişdir.

Qismət Yunusoğlu, Bakı Dövlət Universitetinin müəllimi